

MOŽNOSTI VÝCHOVY K RŮSTU V ROMSKÝCH SOCIÁLNĚ VYLOUČENÝCH RODINÁCH

Options of education for growth in socially excluded Roma families

Pavel Navrátil, Monika Punová

Masarykova univerzita Brno, Fakulta sociálních studií, katedra sociální politiky a sociální práce, Brno

Summary

The following work is based on secondary interpretation of interviews that were conducted with experts committed to the socially excluded Roma families in promoting their social functioning. In this paper, we aim to answer the question: “*What are the conditions of Roma in socially excluded families with regard to education opportunities for growth (as a prerequisite for the successful integration and social inclusion) in the view of helping professionals?*” In the context of symbolic interactionism, we assume that the way how experts interpret family life of their clients also affects the concept of social work. Therefore, the interpretations of experts are a valuable subject of study. We talked mainly with social workers, Roma teaching assistants, Roma activists and educators. The research results suggest that the observed families (in the opinion of experts) tend to a hierarchical model of seeing the world. We believe that our conversations can justify the legitimacy of the use of a growth model in the context of social work with socially excluded Roma families in supporting their family functioning, and at the same time we assume that this support could be a source of help for participative behavior of the members of the families in the wider society.

Key words: *education – family – growth model – social exclusion – parental competence*

Souhrn

Následující práce je založena na sekundární interpretaci rozhovorů, které byly vedeny s experty věnujícími se romským sociálně vyloučeným rodinám při podpoře jejich sociálního fungování. V předloženém příspěvku si klademe za cíl odpovědět na otázku: „*Jaké jsou podmínky v romských sociálně vyloučených rodinách s ohledem na možnosti výchovy k růstu (jako předpokladu úspěšné integrace a sociálního začlenění) v pohledu pomáhajících profesionálů?*“ V kontextu symbolického interakcionismu předpokládáme, že to, jak experti interpretují rodinný život svých klientů, ovlivňuje rovněž pojetí jejich sociální práce. Proto jsou interpretace expertů cenným předmětem studia. Hovořili jsme zejména se sociálními pracovníky, romskými pedagogickými asistenty, romskými aktivisty a pedagogy. Výsledky výzkumu naznačují, že pozorované rodiny (dle názoru expertů) inklinují k hierarchickému modelu vidění světa. Domníváme se, že provedené rozhovory mohou zdůvodňovat oprávněnost užití modelu růstu v kontextu sociální práce s romskými sociálně vyloučenými rodinami při podpoře jejich rodinného fungování a současně předpokládáme, že tato podpora by mohla být zdrojem pomoci participativního chování členů těchto rodin v širší společnosti.

Klíčová slova: *výchova – rodina – model růstu – sociální vyloučení – rodičovské kompetence*

Submitted: 2012-11-09 • Accepted: 2013-07-15 • Published online: 2013-12-20

PREVENČE ÚRAZŮ, OTRAV A NÁSILÍ: 9/2: 91–106 • ISSN 1801-0261 (Print) • ISSN 1804-7858 (Online)

ÚVOD

V následující práci si klademe za cíl odpovědět na otázku: „*Jaké jsou podmínky v romských sociálně vyloučených rodinách s ohledem na možnosti výchovy k růstu (jako předpokladu úspěšné integrace a sociálního začlenění) v pohledu pomáhajících profesionálů?*“ Touto studii navazujeme na teoretická východiska publikovaná dříve v samostatném textu (Navrátil, 2003a) a na řadu dílčích empirických studií, v jejichž rámci jsme se zaměřovali na různé aspekty podmínek, které romské sociálně vyloučené rodiny mají k výchově svých dětí (Navrátil, Šišláková, 2004; Šišláková, 2006; Navrátil, 2009). Tuto studii tak chápeme jako součást dlouhodobého úsilí, jejímž společným účelem je navržení adekvátních cílů, metod a technik komplexní sociální práce s romskými sociálně vyloučenými rodinami. Specifické zaměření této studie je konceptuálně orientováno v souladu s již dříve publikovanými teoretickými koncepcemi a také nově prezentovaným konceptem *modelu růstu*, který se opírá o dílo Virginie Satirové a jejich žáků (Satirová et al., 2005; Satirová, 2006, 2007).

METODIKA A CHARAKTERISTIKA SOUBORU

V předkládaném textu provádíme sekundární analýzu kvalitativního šetření mezi 17 experty, s nimiž byly vedeny polostandardizované rozhovory v průběhu roku 2003. Cílem primárního šetření bylo porozumění naplňování rodičovských funkcí z pohledu expertů, kteří se romským sociálně vyloučeným rodinám věnují. Nápad podrobit data interpretaci v optice *modelu růstu* vznikl mnohem později a umožnil využít jich ke zcela novému čtení provedených rozhovorů. Z hlediska šířky záběru rozhovorů se jednalo o tematický rozhovor (topical interview). Výběr konverzačních partnerů byl založen na nenáhodném tzv. *účelovém výběru* (purposive sampling), přičemž kritériem volby experta byla jednak jeho dlouhodobá zkušenost s prací se sociálně znevýhodněnými Romy (čtyři roky) a dále důkladná znalost jejich rodinných poměrů (deklarované ujištění o znalosti poměrů v rodinách). Hovořili jsme především se *sociálními pracovníky, romskými pedagogickými asistenty, romskými aktivisty a pedagogy*, dále s knězem, lékařem, psychologem a také jedním výzkumníkem, který se specializuje na oblast sociální práce s romskými rodinami.

Expertí byli vybráni metodou „sněhové koule“. Kvalifikační pestrost se ukázala jako dobrý zdroj pro generování rozmanitých pohledů a potvrdilo se, že praktická a odborná angažovanost při řeše-

ní problémů sociálně vyloučených romských rodin byla tím hlavním kritériem výběru vhodného komunikačního partnera. Rozhovory byly prováděny individuálně, s každým konverzačním partnerem zvlášť. Většina rozhovorů se uskutečnila v Brně, další proběhly v Ostravě. Délka rozhovorů se pohybovala v rozmezí 45–90 minut. Z každého rozhovoru byl pořízen zvukový záznam, který byl poté přepsán a později spolu s terénními poznámkami schematizován a interpretován pomocí programu Atlas.ti.

Tabulka 1 Charakteristika expertů z hlediska profese

Profese	Počet
Sociální pracovník	5×
Pedagog	3×
Pedagogický asistent	2×
Aktivista	2×
Psycholog	1×
Kněz	1×
Kulturní pracovník	1×
Lékař	1×
Výzkumník – sociální práce	1×

Článek je rozvržen do tří samostatných, ale vzájemně provázaných částí. Nejprve uvádíme čtenáře do problematiky základních pojmů. Základní teoretické zázemí jsme sice formulovali v jiné stati, ale považovali jsme za nezbytné uvést alespoň stručné charakteristiky výchozích teoretických konceptů. Vedle toho jsme zde také provedli potřebné zúžení původně publikovaného obecného modelu. Následující část obsahuje analýzu provedených rozhovorů a v závěrečné části stati pak prezentujeme předběžné formulace vhodných cílů sociální práce z perspektivy modelu růstu.

Základní pojmový a hodnotový rámec

Metateoreticky se celá studie opírá o teze symbolického interakcionismu (Blumer, 1969), na jehož základě předpokládáme, že lidská vyprávění i činy jsou výsledkem interpretace jejich sociálního světa. V kontextu této perspektivy předpokládáme, že to, jak experti interpretují rodinný život svých klientů, ovlivňuje rovněž pojetí jejich sociální práce. Proto jsou interpretace expertů cenným předmětem studia a smysluplným východiskem pro formulaci nových nástrojů intervence.

V této studii vycházíme z teoretického a hodnotového rámce, který jsme zpracovali v samostatné a již publikované stati (Navrátil, 2003). Přesto je účelné čtenáře alespoň stručně seznámit s klíčovými koncepty, o něž se v prezentované studii opíráme. Stěžejní jsou pro nás především koncepty: (1) *integrace a sociální začlenění*, (2) *sociální fungování a životní situace* a některé další pojmy, které se vztahují k *ekosystémové teorii* (3). V následující pasáži stručně charakterizujeme námi užívané pojetí pojmů.

Základním hodnotovým schématem naší úvahy je integrační a participativní logika. *Integraci* chápeme jako proces, v němž do kontaktu vstupují různorodé sociální, kulturní a etnické skupiny a jehož výsledkem má být taková společenská situace, ve které příslušníci těchto skupin mohou v kontextu své životní situace sociálně fungovat a podílet se na životě společnosti ve všech jeho aspektech. Přestože se může zdát, že naši informační partneři hodnotí různé stránky životního stylu Romů značně kriticky, zdůrazňujeme, že naše optika (autorů tohoto textu) vychází z participativního přesvědčení, které považujeme za jednu z ústředních hodnot sociální práce obecně (Morales, Sheafor, 1998; Nečasová, 2003; Musil, Šrajger, 2008).

Sociální fungování bylo vymezeno jako vztah mezi očekáváním jednotlivce a sociálního prostředí (Bartlett, 1970). Každou *životní situaci* lze přitom charakterizovat přítomnými prvky a jejich kvalitami (strukturální aspekt). Životní situaci je třeba chápat v historické perspektivě životní dráhy a také histo-

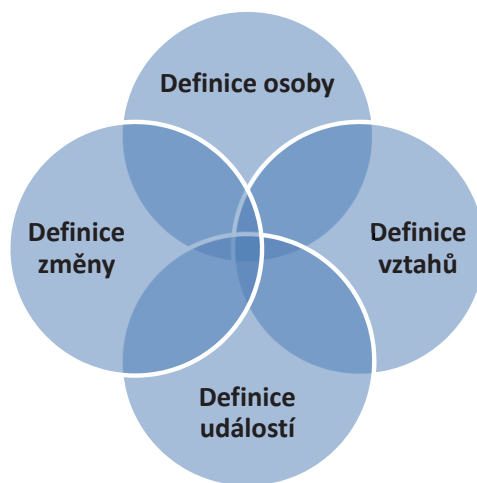
rického, sociálního i individuálního času. V souhrnu lze tedy konstatovat, že životní situaci charakterizují tři aspekty: dynamický, strukturální a vývojový (Navrátil, 2003a).

Teorie ekosystémů nám především poskytuje celkový úhel pohledu. Určuje náš zájem o jednotlivé dimenze životní situace v romských rodinách a jejich vzájemné transakce. Vodítkem nám je model Bonnie Carlsonové (1984), který propracovala při studiu domácího násilí.

Klíčovým pojmovým rámcem tohoto výkladu je model růstu, tak jak byl vypracován Virginíí Satirovou a jejími následovníky (Satirová, 2007).

Výchova k růstu v životní situaci romské sociálně vyloučené rodiny

Výchovu k růstu chápeme jako možný přístup k životní situaci dítěte v romské sociálně vyloučené rodině. Abychom objasnili pojem výchovy k růstu, potřebujeme vysvětlit základní myšlenkové osy modelu růstu, jak je prezentují autoři rozvíjející koncepci rodinného fungování dle Virginie Satirové. Na základě výzkumů i své klinické zkušenosti předpokládají Satirová et al. (2005), že existují různé způsoby vnímání světa – jedny náležející k *hierarchickému modelu* a druhé k *modelu růstu*. Způsob vnímání světa může být podle uvedených autorů definován ve čtyřech úrovních: prostřednictvím *definice vztahů*, *definice osoby*, *výkladem událostí* a *postojem ke změně*. Satirová tvrdí, že tyto čtyři úrovně vnímání světa jsou univerzální a lze jimi charakterizovat osobnost všech lidí i jejich vzájemné vztahy (obr. 1).

Obrázek 1 Úrovně vnímání světa (Satirová et al., 2005)

Univerzálnost modelu testovali Satirová et al. (2005) v různých kulturních prostředích, proto se domníváme, že jej lze aplikovat také ve vztahu k životní situaci romských sociálně vyloučených rodin. V následující části textu stručně objasníme jednotlivé úrovně pojetí světa a popíšeme obě protikladné polarity (tedy hierarchický a růstový model).

První úrovní pojetí světa je způsob, jak daná osoba *definuje vztahy*. Ve variantě hierarchické jde o dominantně-submisivní představu vztahů, v nichž jeden musí zastávat vyšší pozici než druhý. Satiro-

vá et al. (2005) tento model někdy označovali jako model *trestu a odměny*, protože nerovné vztahy jsou doprovázeny odměňováním a trestáním. Model růstu je oproti tomu v úrovni vztahů charakteristický důrazem na rovnost hodnoty všech lidí. V kontextu pomáhajících profesí je hierarchický pohled na vztahy reprezentován tradičním vyvýšením role experta nad laikiem (Schön, 1983). Operační charakteristiky hierarchického a růstového modelu v úrovni vztahů prezentuje obr. 2.

Hierarchický podel	Model růstu
☐ Nerovná hodnota lidí ☐ Dominance/podřízenost ☐ Identita je určena rolí ☐ Důležitá je moc, vykoupená pocitem izolace, strachu, odsouzení a nedůvěry	☐ Rovnost hodnoty lidí ☐ Rovnost ve vztahu ☐ Role není identita ☐ Důležitá je schopnost sebeřízení, vláda nad vlastním životem; důsledkem je respekt k ostatním, svoboda sebevyjádření

Obrázek 2 Definice vztahů (Satirová et al., 2005)

Druhá úroveň pojetí světa se týká *definice osoby/člověka/lidí*. V hierarchickém modelu je definice osoby odvozena od společenských pravidel a převládajících norem. To, co je považováno za standard a normu na osobní, rodinné i politické úrovni, je očekáváno od všech osob (jakkoliv ony samy by sebe či svoji situaci definovaly odlišně). Lidé jsou tak konfrontováni s mnoha vnějšími očekáváními a srovnáními, která regulují jejich chování. V pří-

padě, že člověk nechce či není schopen reagovat na vnější očekávání, je vystaven společenskému tlaku, který signalizuje, že s „tímto“ jedincem není něco v pořádku. Oproti tomu model růstu pracuje s předpokladem, že hlavním úkolem je najít sebe sama, nechat být očekávání druhých, aniž bychom se proti nim vzbouřili. Operační charakteristiky úrovně definice osoby z hlediska hierarchického a růstového prezentuje obr. 3.

Hierarchický podel	Model růstu
☐ Lidé musí poslouchat svá „měl bych“ – aby přežili ☐ Lidé jsou ve své podstatě zlí ☐ Očekává se konformita ☐ Je třeba popírat jedinečnost, odlišnost, své pocity	☐ Každý je originál, může se definovat z pozice vnitřních zdrojů ☐ Lidé jsou projevem dobrého života (životní síly) ☐ Očekává se spolupráce na základě stejnosti i jedinečnosti ☐ Lidé přijímají své pocity a akceptují svou odlišnost

Obrázek 3 Definice osoby (Satirová et al., 2005)

Třetí úroveň pojetí světa je definice událostí či způsob pohledu na sociální děje. V hierarchickém modelu se věří, že existuje pouze jeden správný či možný způsob průběhu sociálních dějů a že každá příčina má jediný možný následek ($A \Rightarrow B$). Tato víra se pak promítá také do předpokladu, že existuje jediný správný pohled na realitu a svět vůbec (jediný správný světonázor). Kvůli tomuto přesvědčení lidé hledají na své otázky a problémy jedinou správnou odpověď. Takové úsilí ovšem považují Satirová a Baldwin za málo realistické a smysluplné (Satir, Baldwin, 2012). Hierarchický model vidění světa očekávání jedné správné „odpovědi“ potvr-

zuje a legitimuje. Oproti tomu model růstu definuje sociální procesy spíše sociálně ekologicky, systemicky a případně sociálně konstruktivisticky. Konkrétní událost je chápána jako vztah mezi řadou základních proměnných, které se na ni ve vzájemné a mnohačetné interakci podílejí ($A \Rightarrow B \Rightarrow C \Rightarrow D \Rightarrow A$). Hledání jediné příčiny je v tomto kontextu neproduktivní. Model růstu zdůrazňuje potřebu nahlédnutí interakčního rámce sociálních procesů, přičemž jako významný se jeví také kontext, v němž k určitým interakcím dochází. Další parametry definice událostí prezentuje obr. 4.

Hierarchický podel	Model růstu
☐ A spouští B (akce-reakce)	☐ $A = B + C + D + \dots$ (cirkulární uvažování)
☐ Jedna cesta (zná ji ten, kdo velí)	☐ Je mnoho cest
☐ Lidé popírají vlastní zkušenost (akceptace autority)	☐ Lidé berou v potaz vlastní zkušenost
☐ Černobílé vidění	☐ Události se vnímají v kontextu

Obrázek 4 Definice události (Satirová et al., 2005)

Poslední úroveň pojetí světa, jak je rozlišují Satirová et al. (2005), je způsob vnímání změn. V hierarchickém pojetí, které se opírá o submisivně-dominantní dichotomii, je změna vnímána jako nežádoucí a nebezpečná. Uchovávaní daného sta-

vu umožňuje udržovat status quo, který je vnímán jako záruka bezpečí. V modelu růstu je změna očekávaným procesem a je vnímána dokonce jako nevyhnutelná. Dílčí aspekty úrovně vidění světa v hierarchickém a růstovém pojetí prezentuje obr. 5.

Hierarchický podel	Model růstu
☐ Status quo = bezpečí	☐ Radost z růstu
☐ Změna je problém	☐ Změna je příležitost
☐ To, co máme, je lepší (i když bolí)	☐ Bolest je důvod ke změně
☐ Lidé se bojí neznámého	☐ Neznámé je záhada (může být rizikem i zdrojem)
☐ Lidé rozlišují změny na + nebo –	☐ Změna vyvolává vzrušení
☐ Změna vyvolává úzkost, strach	

Obrázek 5 Definice změny (Satirová et al., 2005)

Uvedené úrovně pojetí světa nám poslouží k hledání zdrojů či příležitostí k výchově k růstu v romských sociálně vyloučených rodinách z hlediska pojetí osob, vztahů, událostí a změn, jak je představeno v modelu růstu dle Satirové et al. (2005). Protože tyto kategorie jsou definovány abstraktně, v následující části se zaměříme na definici dimenzí životní situace, abychom mohli téma výchovy k růstu propojit s konkrétními projevy výchovného působení rodičů (v kontextu naplňování rodičovských funkcí).

Dimenze životní situace sociálně vyloučených rodin

Kovařík s Bubleovou (2003, 2004) upozornili, že při hodnocení životní situace dítěte je třeba vzít v potaz jeho *sociálně-ekologické pole*, tj. že není možno vyhodnocovat životní situaci dítěte jen s ohledem na ně jako na individuální jednotku (biologické, psychologické, genetické faktory), nýbrž že předmětem zájmu musí být celý jeho sociálně-ekologický prostor (tzv. *nika*). S odkazem na Bron-

fenbrennera (1979) je pak zdůrazňována nezbytnost zkoumání všech typů systémů, jichž je dítě součástí, ať už se jedná o *mikrosociální systém dítěte* (rodina, významné osoby), *mezosociální systém* (škola, sousedství, vrstevníci) či *makrosystém* (širší společenské systémy). Kovařík zdůrazňuje také hledisko časové, vývojové či historické, které vyjadřuje kontinuitu různých životních aspektů. Podobné stanovisko je vlastní například také Tolsonové et al. (1994) či Gittermanovi a Germainové (1980).

Problematiku hodnocení životní situace dětí ze sociálně vyloučených skupin popsal například Pierson (2002), který odkazuje na tzv. Rámec pro posuzování životní situace dětí a rodin v nouzi (Department of Health, 2000). Jeho autoři rovněž vyšli z ekologické perspektivy a rozlišili tři dimenze životní situace (vývojové potřeby, rodičovské funkce, rodinné a environmentální faktory), které mají být předmětem zájmu sociálních pracovníků (tabulka 1). S využitím těchto položek je možno přesněji určovat potřeby, na něž má být spolupráce sociálních pracovníků a jejich klientů zaměřena.

Tabulka 1 Dimenze zdravé výchovy

DIMENZE I.	DIMENZE II.	DIMENZE III.
<i>Vývojové potřeby dítěte</i>	<i>Rodičovské funkce (zdravá výchova)</i>	<i>Rodinné a environmentální faktory</i>
zdraví	základní péče	rodinná historie a fungování
učení se	zajištění bezpečí	širší rodina
citový a behaviorální vývoj	emoční vřelost	bydlení
identita	stimulace	zaměstnání
rodinné a sociální vztahy	výchova a vedení (hranice)	příjem
sociální vystupování	stabilita	sociální integrace rodiny
dovednosti potřebné k samoobsluze		zdroje komunity

V první dimenzi je pozornost věnována vývojovým potřebám dítěte. Jsou do nich zahrnuti: zdraví, vzdělávání, citový a behaviorální vývoj, identita, rodinné a sociální vztahy, sociální vystupování a dovednosti potřebné k samoobsluze.

Podmínky ke zdravé výchově jsou vymezeny v dimenzi rodičovských funkcí a částečně také v dimenzi rodinných a environmentálních faktorů. Rodičovské funkce jsou operacionalizovány z hlediska schopnosti zabezpečit základní péči, bezpečí, emoční vřelost, stimulaci, výchovu a vedení a také stabilitu. Mezi rodinné a další environmentální faktory autoři schématu zařadili rodinnou historii

a její fungování, širší rodinu, bydlení, zaměstnání, příjem, sociální integraci rodiny a zdroje, které jsou k dispozici v komunitě.

Vzhledem k výzkumné otázce i s ohledem na rozsah tematiky se v této stati věnujeme problematice zdravé výchovy zejména v kontextu druhé dimenze, tedy dimenze rodičovských funkcí. V tabulce 2 jsou proto uvedeny podrobnější charakteristiky dimenze rodičovských funkcí s otázkami, které je třeba si klást jako východisko při posuzování příslušných faktorů. Tyto otázky se také staly inspirací pro rozhovory s experty.

Tabulka 2 Rodičovské funkce

1. základní péče	Jde především o zabezpečení základních biologických podmínek života. Kovařík (2003) mezi ně řadí čistý vzduch, vodu, vhodnou stravu, přiměřené teplo, stálé přístřeší a ochranu před škodlivými vlivy. „ <i>Jak a v jaké míře se daří rodičům poskytovat dítěti základní péči?</i> “
2. zajištění bezpečí	Znamená poskytování ochrany před tělesným ohrožením, ale současně i vyjadřuje potřebu pocitu jistoty a bezpečí (Matějček, 1989). „ <i>Jak a v jaké míře se daří rodičům poskytovat dítěti bezpečí?</i> “
3. emoční vřelost	Hluboký, láskyplný a trvalý citový vztah je pro dítě základem pocitu životní jistoty a bezpečí. Jakkoliv je jeho intenzita významná po celé dětství, mnohé výzkumy potvrzují, že intenzita a charakter vztahu jsou zvláště důležité v průběhu prvního roku života dítěte (Matějček, 1989). „ <i>Jak a v jaké míře se daří rodičům vytvářet si k dítěti hluboké citové pouto?</i> “
4. stimulace	<i>Potřeba stimulace znamená nezbytnost přísunu určitého množství, kvality a proměnlivosti podnětů</i> (Kovařík, 2003). „ <i>Jak a v jaké míře se daří rodičům poskytovat dítěti stimuly a podněty?</i> “
5. výchova a vedení (hranice)	Způsob výchovy a vedení dítěte je jednou z charakteristik, která pomáhá uchopit životní situaci dítěte v celistvější kategorii. Lze např. hovořit o výchovném stylu, výchovném pojetí (Navrátil, 1993). „ <i>Jak lze charakterizovat výchovný styl rodičů?</i> “
6. stabilita	Charakter vztahů rodičů, jejich rodinný způsob života, hodnoty, výkon rolí vytváří dítěti předobraz světa (Matějček, 1989). „ <i>Jak a v jaké míře se daří rodičům zabezpečovat stabilní rodinné zázemí?</i> “

Pozn.: Upraveno dle „Rámce pro posuzování životní situace dětí a rodin v nouzi“ (Department of Health, 2000).

Základní charakteristika romských sociálně vyloučených rodin

Romské rodiny náležejí k různým sociálním a subetnickým skupinám, které je třeba pozorně rozlišovat (Sekyt, 2001). V naší studii jsme se zaměřili na ty Romy, které lze označit jako sociálně vyloučené. Je přitom zřejmé, že existují „integrované“ romské rodiny, které žijí obdobným způsobem jako majoritní rodiny, a že existují romské elity, jejichž životní způsob je podobný životnímu způsobu elit příslušníků majority. Tyto skupiny však nejsou sužovány problémy, k jejichž řešení chceme tímto článkem napomoci. Námi dotazovaní experti se vyjadřovali o rodinách sociálně slabých, které sami označovali jako „neintegrované“, „neemancipované“ a případně také jako „nefunkční“. Tyto rodiny lze také označit jako rodiny sociálně vyloučené (Navrátil, 2003b). K dalším adjektivům, která konverzační partneři využívali pro charakteristiku různých znaků námi zkoumaných rodin, patřily také pojmy „deprivované“ a „nezdravé“. Tento způsob popisu nás vedl k potřebě zkoumat podmínky zdravé výchovy hlouběji.

VÝSLEDKY

V této části se soustředíme na objasnění podmínek, které naši konverzační partneři nalézají v romských rodinách, s nimiž převážně dlouhodobě spolupra-

cují. Jimi deklarované zkušenosti, pozorování či postoje nemusí vyjadřovat pozici výzkumníků.

Faktor 1: Poskytování základní péče jako předpokladu výchovy k růstu

Primární rodičovskou rolí je zejména v nižším věku dítěte zabezpečení základních životních potřeb nezbytných pro přežití dítěte. Jak již bylo uvedeno v tabulce 2, podle Kovaříka (2003) lze do této oblasti zahrnout veškeré biologické potřeby (potřeba čistého vzduchu, vody, vhodné stravy, přiměřeného tepla, stálého přístřeší a potřeba ochrany před škodlivými vlivy). Míra v uspokojování těchto potřeb se u jednotlivých jedinců liší a – jak upozornil Giddens (1999) – je rovněž ovlivněna kulturně.

Finanční a materiální limity základní péče

V českém kontextu není zjištěno, že velká část romských rodin žije v chudobě a trvale „řeší základní podmínky pro přežití“, nijak překvapující. Velmi vážné ovšem je, že v každodenním životě se chudoba projevuje nutností rozhodovat, které ze základních potřeb uspokojit, a které ne („... jestli se může, nebo nemůže koupit jogurt, jestli se můžou, nebo nemůžou koupit ponožky“). Materiální deprivace je výrazným parametrem, který ovlivňuje možnosti zdravé a rozvíjející se výchovy. Hmotná nouze romských rodin se znatelně dotýká právě

děti. Rodiče poskytují dětem jen to nejnужnější, ale často ani to ne. Chudoba těchto rodin ovlivňuje rodičovské chování a zdá se být téměř rozhodující determinantou.

Oblast hygieny, odívání a stravy

Hmotná nouze se odráží například na charakteru odívání dětí: „*Oblečení mají děti pouze to základní. Ale i to se dědí po starších sourozencích.*“ Rous (2003) na základě práce v romských sociálně vyloučených komunitách v tomto kontextu hovoří o tom, že se setkává s nedostatečnou nebo žádnou údržbou šatstva a prádla a s neznalostí funkční specializace oděvu (často se nepřevlékají do jiných šatů doma, na spaní, někdy ani do práce). V některých sociálně vyloučených rodinách se pak setkáváme i se zanedbáváním nezbytné hygieny. Jedna z konverzačních partnerek to vyjádřila následovně: „... ještě existuje, že ty děti se musí stydět za to, jak přijdou do školy, jo ta maminka to prostě nevnímá jako ostudu nebo něco takového.“ Je nutno podotknout, že život v deprivovaném prostředí omezuje možnost zachovávat principy hygieny, které se majoritní společnosti jeví jako nepodkrýtený standard. Prožitky zahanbení, studu, které mohou být spojené s veřejným posměchem, jsou z hlediska výchovy k rozvoji zásadním handicapem, který se může později projevat ve způsobech jeho zvládnání (Satirová, 2006).

Špatné rodinné hospodaření jako faktor výchovy

Snaha o uspokojení potřeb dětí je podle konverzačních partnerů limitovaná nezvládnáním hospodaření s penězi. „*Oni [Romové] se snaží dát těm dětem to nejlepší, kupují jim drahé věci, ale jen do té doby, když jsou peníze.*“ O této zkušenosti hovořila velká část vypovídajících expertů. Romské rodiny mají podle nich velmi nízkou schopnost rozvržení využití příjmů v čase i s ohledem na pořizované předměty/potraviny. Proto se střídá období dostatku („*to máte samý řízky a chlebičky, zákusky, děcka mají všechno*“) s obdobími skutečné nouze a bídy. Komunikační partneři vysvětlují, že období „*hojnosti*“ obvykle nastává v termínu výplaty sociálních dávek a většinou netrvá dlouho. Z hlediska principů zdravé a rozvíjející se výchovy je problematické, že využití dávek je nevhodné (např. nákupy drahých, nepotřebných a nezdravých položek). Komunikační partneři vykreslili obraz, v němž rodiče nakupují dětem to, co jim udělá radost, nikoliv potřebné věci: „... *kupuje se všechno dobré, všechno drahé a děcka už lítají s čokoládama v ruce, s lízátkama.*“ Nejenom že jsou pořizovány položky, které

nejdou hodnotné z hlediska výživy, potíž je i v tom, že po krátké době („... *takto to trvá týden*“) nastává trýznivá nouze i hlad: „*Potom [rodiny] jenom živoří a peníze tam nejsou.*“ Problematika hospodaření, racionálního rozvržení příjmů se jeví jako velmi palčivá. Nedostatek zdrojů významně nutnost uvědomělého hospodaření a plánování (Ferguson, 2004). Z hlediska výchovy k růstu se jeví jako problematické, že dětem není předáván obraz hospodaření, cíleného zacházení s prostředky. U dětí je tak posilován obraz fatality hmotného zajištění, což v budoucnu může vést ke spoléhání na vnější zdroje (stát, širší rodina), nikoliv na vnitřní zdroje.

Péče o zdraví dětí

Jakkoliv si Romové váží zdraví a považují ho za jednu z podstatných hodnot (Navrátil, 2002), jejich péče o ně se projevuje odlišně než u majority. Platí to také v péči o zdraví dětí. Není neobvyklé, že romští rodiče ze sociálně vyloučených komunit musí být třeba i několikrát vyzváni, aby se s dítětem dostavili na pravidelné lékařské prohlídky, očkování atp. Jedna z konverzačních partnerek to zhodnotila následovně: „*Nakonec to dopadá tak, že jde zdravotní sestra do rodiny a proočkuje to dítě.*“ Tento způsob péče o zdraví dítěte má negativní následky. Podle statistických údajů mají romské děti oproti dětem z majority vyšší procento infekčních chorob (TBC, salmonelóza, hepatitida), lze se u nich setkat s ektoparazity a endoparazity, častěji se u nich také vyskytuje úplavice. Na důsledky poskytování takové základní péče poukazuje Rous (2003), který mezi nejvážnější příčiny fyzické i mentální retardace uvádí nedostatečné množství i kvalitu potravy dětí v raném věku, nedostatky v hygieně, špatné podmínky bydlení. V této souvislosti pak není překvapivé, že šestileté děti bývají hmotnostně hluboko pod normou, která je stanovena pro přijetí dítěte do první třídy. Lze předpokládat, že prožitky dětí, které jsou spojeny s nedostatečnou péčí, přispívají k narušení sebeúcty. Z hlediska modelu růstu je pravděpodobné, že odcizující zkušenosti spíše přispívají k hierarchickému obrazu světa.

Podmínky bydlení

Romské rodiny ze sociálně vyloučených komunit se často dostávají do postavení dlužníka nájemného, což znamená, že je pro ně „*velkým problémem hrozba vystěhování*“. Pokud se tato hrozba naplní, jejich životní situaci to dramaticky ovlivní. V případě, že na byt měli právní nárok, jsou často ubytováni v holobytu. Jestliže se jejich přítomnost v bytě nezakládala na legálním základě, „*potom putují*

po různých ubytovnách“, přičemž cena za bydlení v nuzných podmínkách je neúměrně vysoká. I když se jim pak podaří získat nějaký jiný byt, obvykle dostanou smlouvu jen na dobu určitou. Tuto praxi charakterizovala jedna z konverzačních partnerek, když lakonicky uvedla: „*Jiné smlouvy se už ani nedávají.*“ A neplatí-li nájemné opět, tak se s nimi smlouva neobnoví a „*to vystěhování jde potom už velmi hladce*“. Je zřejmé, že holobyty ani ubytovny nejsou příliš uzpůsobené pro život rodin s dětmi a jako výchovné prostředí nejsou příliš vhodné. Jak konstatoval konverzační partner: „... *vychovat tam děti by zřejmě uměl málokdo.*“ Nejistota zázemí je v kontextu modelu růstu zcela zřetelným problémem. Závislost na vnějších parametrech (zda nás vystěhují...) přispívá k obrazu světa, v němž se dějí procesy, které nemohou být ovlivněny (hierarchický pohled na události).

Faktor 2: Zajištění bezpečí

Z předchozí části této stati je patrné, že romské dítě žijící v rodině dotčené sociálním vyloučením je konfrontováno s nemalými riziky z prostředí (viz například nejistota bydlení). Obraz ohrožujícího vnějšího světa může u dětí přispívat k černobílému vidění, v němž prostředí získává nálepkou ohrožujícího a zlého (hierarchický výklad událostí). Za těchto okolností nabývá ochrana dítěte a zajišťování jeho bezpečí v rodině na zvláštním významu. Přitom zde klíčovou roli hraje zajištění bezpečí jak z hlediska ochrany před fyzickým ohrožením, tak i z hlediska zajištění jistoty a bezpečí emočního.

Emoční bezpečí

Nenahraditelnou rodičovskou funkcí je ochrana dítěte před fyzickým ohrožením a poskytování jistoty a emočního bezpečí (Matějček, 1989). Tato rodičovská funkce je do značné míry spjata s hloubkou emočního vztahu rodičů k dítětem. Hluboký, emocionální vztah dospělé osoby podporuje u dítěte pocit jistoty a bezpečí. Pocit bezpečí spolu se silným emočním poutem (attachment) patří k základním předpokladům zdravého osobnostního růstu dítěte a jeho budoucí autonomie (Langmeier et al., 2010). Je také předpokladem výchovy k růstu (Satirová, 2007).

Romští rodiče jsou podle našich konverzačních partnerů ambivalentním zdrojem emočního bezpečí. Jednou z popisovaných zkušeností je ochránářský postoj romských rodičů k vlastním dětem. Jde o to, že romští rodiče své děti brání, a to i tehdy, když jejich dítě prokazatelně provedlo nějaký přešpek. Tento aspekt zdůrazňovali především so-

ciální pracovníci, jejichž role je spojena s výkonem sociální kontroly: „*Přijde ke mně romská žena s dítětem a ono nepozdraví. Já ho na to upozorním. Matka mi ale řekne, abych ho nechala.*“ Také učitelé a pedagogičtí asistenti hovořili o své zkušenosti s matkami, jež své děti obhajovaly i v případech, že se dítě něčím zjevně provinilo. Tento postoj prvotní důvěry k dítěti lze vedle silné mateřské náklonnosti interpretovat přinejmenším trojím způsobem. Může jít (1) o vnitroskupinovou solidaritu, o níž jsme se zmiňovali výše, (2) o odlišný hodnotový a referenční rámec, v němž jsou činy dítěte posuzovány, a (3) o obavu ze sankce, která by dítěti (rodině) mohla hrozit. Ochranářství, které zde konverzační partneri popisují, se zdá být ambivalentní komunikací. Na jedné straně je potřeba uznat, že dítěti je vyjádřena podpora, která mu může poskytovat emoční oporu. Z hlediska námi diskutovaného srovnávání hierarchického a růstového modelu se zdá, že rodiče svým dětem předávají spíše hierarchické představy o druhých osobách, vztazích, událostech i změnách, neboť druzí (osoby, instituce) jsou primárně prezentováni jako nebezpeční, problematičtí a nedůvěryhodní.

Faktor 3: Emoční vřelost

Kovařík (2003) a Satirová a Baldwinová (2012) upozorňují na to, že hluboký citový vztah rodičů k dítěti umožňuje, aby se dítě lásku naučilo nejen přijímat, ale později také vracet. Emočně vřelý citový vztah podmiňuje základní důvěru dítěte vůči světu i zdravou sebedůvěru a vytváří podmínky pro to, aby se dítě postupně mohlo stát zdravou a samostatnou osobností. „*Prožitek prvotní závislosti je zřejmě nutný k tomu, aby se dítě stalo nezávislým, aby vyspělo ve zralou a samostatnou osobnost*“ (Kovařík, 2003, s. 212). Dítě potřebuje blízkou osobu, která se pro ně stává představitelem světa. Zdá se, že je jedno, zdali je to biologický otec či matka nebo osoba, která je zastupuje. Pro dítě je důležité, že je tu někdo, kdo mu věnuje přiměřenou pozornost, stará se o jeho potřeby a přistupuje k němu „s láskou“. Právě od vztahu k této osobě se odvíjí veškerá prvotní aktivita dítěte.

Atmosféra v romské rodině je ve srovnání se středostavovskou rodinou složenou z příslušníků majority více impulzivní a emotivní (Sekyt, 2001). Vyšší citovost, bezprostřednost a impulzivnost se projevuje také ve vztahu k dětem. Atmosféra v těchto rodinách může působit hlučně až agresivně, ale přesto nenarušuje bazální vzájemnost a sounáležitost. Ačkoliv se „*v těch rodinách [...] hodně křičí na děti i mezi sebou*“, je to členy rodiny považová-

no za přirozené a nebrání to silnému poutu mezi dětmi a rodiči. I zcela běžné věci jsou diskutovány s razancí: „... jsou zvyklí i o normálních věcech hovořit hodně zvýšeným hlasem.“ Tuto atmosféru je možno přičíst příslovečnému romskému temperamentu nebo je možno ji chápat i jako rys romské kultury, avšak k obojímu náleží také hluboké citové pouto k dětem (Liégeois, 1995). Jak vypověděla jedna konverzační partnerka: „*Tam jsou velmi silné vazby. Mezi rodiči a dětmi je neskutečné pouto. Oni milují své děti.*“ Citovější ráz komunikace je také charakteristický častým fyzickým kontaktem mezi matkou a dítětem, který doplňuje a také někdy nahrazuje komunikaci verbální. I touto formou se rozvíjí specifické pouto, které je v romských rodinách základem pospolitosti a jistého druhu vzájemnosti. V řadě rozhovorů se v této souvislosti zdůrazňovala autentičnost prožívání lásky a citové vřelosti k dětem. Láska k dětem je v mnoha romských rodinách pokládána za významnou hodnotu: „*Dítě je pro ně posvátnost.*“ Zdá se, že v kontextu modelů růstu je emotivní pouto základním a snad také nejsilnějším zdrojem, který lze vztahovat k výchově k růstu. Míra pouta, které konverzační partneři popisují, může být tedy chápána jako cenný potenciál, který by měl být sociální prací prohlubován.

Faktor 4: Podněty

Silné emoční pouto i další složky výchovného působení podporují brzké začlenění dětí do dění v romské rodině: „*To dítě v té rodině začne velice rychle fungovat.*“ Liégeois (1995) konstatuje, že svět romských dětí se brzy stává identický se světem dospělých. „*Ty děcka jsou drobný, malý, ale třeba umí mluvit rychleji, než jak je tomu u běžných bílých dětí.*“ Nehovoříme zde samozřejmě o kvalitě slovníku a charakteru řeči, nýbrž o získání prvotních dovedností, které dítěti pomohou aktivněji a intenzivněji prožívat svoji sounáležitost k širší skupině (dokonce překračující rámec dyády matka–dítě). Také motorický vývoj se zdá být u těchto dětí zpravidla rychlejší: „*Oni v tom nejranějším věku třeba rychleji chodí.*“ Emocionální náklonnost matky i prosociální zaměření výchovy (v mezích vlastní subetnické skupiny a rodiny) jsou jedním z mocných stimulů, které se podílejí na formaci romských dětí.

Začlenění dítěte do sociální sítě své komunity je z hlediska modelu růstu ambivalentní. Na jedné straně může vzbuzovat otázku, zda se dítě nestává součástí světa dospělých příliš brzy, zda není přetěžováno zkušenostmi dospělého světa nad míru svého vývoje. Na druhé straně je možno ocenit,

že dítě záhy získá v systému komunity svoji pozici, která přispívá k rozvoji jeho identity.

Pokud jde o přímé stimuly, které se chápou jako podněty rozvoje dětí v majoritních rodinách, je jejich míra využití v romských sociálně vyloučených rodinách nižší: „... v některých rodinách se nepoužívají tužky, pera, hračky.“ Jeden z konverzačních partnerů k tomu dodává hodnocení: „... děti nejsou k ničemu motivovány, nejsou připravovány na budoucnost.“ Způsob stimulace dětí nemá strukturovanou podobu, děti jsou v růstu svých schopností a dovedností podporovány spíše nahodile. „*Není nikdo, kdo by ty děti motivoval, aby vytrvaly. Děti mají třeba hudební nadání. Nejsou ale vytrvalé ani v tomto. Nikdo je tam nevypraví, nedoprovodí. Pokud se to dítě někam přihlásí, pak tam jde dvakrát a potom už skončí.*“ Míra i charakter podnětů, které jsou v těchto romských rodinách dětem poskytovány, pravděpodobně souvisí s celkovým pojetím výchovy, které neklade důraz na výkon a strukturu, nýbrž spíše na vztah a bezprostřednost. „*Děti žijí volným způsobem, [...] mají hodně volného času, rodiče jim čas nestrukturují, děti si samy neplánují, co budou dělat, domů si zaběhnou pouze se najíst – rodičům to nevadí, nepožadují po nich, aby to bylo jinak.*“ V tomto kontextu nepřekvapuje nízká úspěšnost romských dětí z těchto (sociálně vyloučených) rodin ve školním prostředí. V rozporu se sociálními vzory i s výchovnou stimulací rodičů vyžaduje česká škola strukturovaný přístup, soustavnou práci a jednoznačné výkony. Z pohledu modelu růstu se nízká míra stimulace zdá být součástí hierarchického modelu. Výchova je v tomto smyslu málo orientovaná na objevování světa, jinakosti v něm. Z pohledu prezentovaných modelů vidění se zdá, že v takovém přístupu převládá hierarchické vidění událostí i změn.

Faktor 5: Výchova a vedení (hranice)

Způsob výchovy lze podle Čápa (1996) chápat jako celkovou interakci dospělých a dítěte, jež se projevuje volbou a způsobem užití výchovných prostředků. Ve zkoumaných romských rodinách se o výchovném způsobu či stylu dá hovořit v tomto smyslu jen alegoricky. Pro interakce rodičů a dětí se zdá být charakteristická absence jednoznačně definovaných výchovných cílů i jim odpovídajících prostředků. Výchovné působení má v těchto rodinách převážně intuitivní a nespecifický ráz. Přesto se domníváme, že lze identifikovat i určité charakteristiky, které výchovnou situaci v těchto rodinách alespoň v základních rysech vystihují.

Čas ve výchově a její organizace

Řád v čase a ve sledu činností bývá považován za jeden z prvků, který dětem umožňuje nabýt pocitu jistoty a vede k osvojení potřebných návyků a dovedností. Východiskem, které se v diskutovaných romských rodinách jeví z hlediska výchovy jako určující, je právě vztah k času. Čas není pojímán jako organizující prvek, ale spíše jako nestejnomyerné plynutí. „Romové trochu jinak vnímají čas a v tom čase oni se pohybují jinak než my, takže pro ně nějaké plánování, jak my ho známe, není, to není jako, tak to nefunguje, to se dotýká té výchovy.“ Takové pojetí času znesnadňuje konání pravidelných aktivit a jejich vyžadování po dětech. V sociálně vyloučených rodinách nejsou rodiče zvyklí plánovat a jejich výchova je v důsledku toho vůči dětem méně limitující a omezující.

Podle některých konverzačních partnerů se někteří romští rodiče o výchovu snaží, určité věci netolerují, ale je tam patrná nesoustavnost, nevyváženost: „... chvíli můžou všechno a potom najednou to praskne a dítě dostane pár facek.“ Výchova „bez časových mezí“ jako kdyby postrádala řád: „Děti se nasnídají, až se vzbudí, uvaří se, až se přijde z úřadů atd. Čas není tak strukturovaný. Teď děláme toto, až se nám nebude chtít, budeme dělat něco jiného.“ Pro život dítěte je ovšem důležité, když už od raného dětství mají jeho dny „pevné body“, určitý řád a rytmus, jež mu pomáhají konstruovat svět (Kovařík, 2003). Den v romské rodině působí, jako by neměl řád ani rytmus: „Oni prostě jako kdyby to mělo mnohem míň nějakých ustálených pravidel, sejít se ke společnému jídlu třeba, nebo nějak společně vstávat. [...] Že to vypadá z našeho pohledu trošku jako takový chaos.“ Obvyklý den pak v případě, že je matka doma na mateřské dovolené a otec je nezaměstnaný (což je nejčastější model), začíná poměrně pozdním vstáváním. Někdy se z tohoto důvodu ani nevzbudí děti a nevypraví se do školy. Otec pak většinou odejde (často jde nelegálně pracovat nebo shánět práci, velmi časté jsou ovšem také návštěvy heren) a vrací se až odpoledne. Matka jde na návštěvu nebo je doma s dětmi (případně návštěvu hostů). V některých rodinách matka vaří oběd, v jiných je rodina bez oběda. Pak přijdou starší děti ze školy a někdy se doma učí nebo jdou ven. V romských rodinách se také sleduje televize, která podle informantů bývá zapnutá i celý den a často i dlouho do noci.

Konverzační partneři ovšem neodkazují pouze na časový aspekt, nýbrž také na stránku volní. Způsob výchovy je ovlivněn nejen filozofií času, nýbrž také malou volní zaangażovaností běh dne

záměrně řídit. Podle jednoho z expertů je vysvětlení v historické zkušenosti Romů jako kočovníků a uprchlíků. (1) Překážky se nepřekonávají, před překážkami se ustupuje: „Děti neznají stav, že když existuje problém, těžkost, tak by měly zatnout zuby, něco obětovat a pokračovat dál. Naopak se učí, že překážce je potřeba se vyhnout, obelstít ji.“ (2) Neplánuje se: „Nemá cenu nic plánovat, zajišťovat, přemýšlet o zítřku, protože nevíme, co bude zítra.“ (3) Cizí je nebezpečné: „Vše, co je kolem nás a je jiné než naše, je cizí a pro nás ohrožující.“

Také další charakteristiky, kterými konverzační partneři označují způsob výchovy v romských sociálně vyloučených rodinách, naznačují malou organizovanost. Konverzanti například upozorňují na nízkou míru souladu a kooperace rodičů při výchově. Není neobvyklé, že „... co jeden z rodičů zakáže, to druhý povolí.“ Výchova je pro děti jen omezeně limitující a má spíše nahodilý průběh: „V té rodině není žádná disciplína, [...] každý si dělá, co chce. Tam je taková anarchie, bezvládní.“ Taková výchova ovšem spíše vykazuje charakteristiky, které dítě nevedou k osvojení dovedností potřebných při začleňování do školy. Nižší vědomí času, malá schopnost jeho pravidelné struktury i absence konání pravidelných aktivit oslabují schopnost dítěte reagovat na požadavky ve školním prostředí.

Hranice ve výchově a autorita

Jestliže v popisovaných rodinách nacházíme jen malý smysl pro časovou organizaci a koordinaci výchovy, je míra vymáhání určitých pravidel tomu odpovídající – tedy nízká: „Je to tam volnější, kdy rodiče nemají žádné požadavky vůči dětem a nechávají děti, aby si dělaly, co chtějí.“ Jiný z konverzačních partnerů dává tento způsob výchovy do souvislosti s romskou výchovnou tradicí: „Výchova je tradiční – má stejné rysy jako výchova předků, i jejich děti budou své děti vychovávat stejně: dítě milujeme, neomezujeme ho, dáváme mu jen najevo svou lásku, ale nemáme na něj žádné požadavky a povinnosti.“ Za příklad tohoto postoje lze vzít akceptaci sledování nevhodných televizních programů dětmi, a to i v nočních hodinách. Komunikační partneři nezávisle na sobě uváděli, že děti televizi sledují velmi často a nikdo jim v tom nebrání: „Každopádně se dívají i malé děti, a proto není problém, aby se sedmi- osmileté dítě dívalo do půlnoci na televizi i na akční film. To těm rodičům nevadí. To není problém.“ Z některých rozhovorů vyplývalo, že v romských sociálně vyloučených rodinách v podstatě neexistují žádné hranice, které by dítě mělo zakázáno překročit: „Nemají takovou tu hranici, jako když si řeknou tak,

a když už toto překročíš, tak prostě bude mazec.“ Tato absence mantinelů se týká i závažných věcí: „Rodiče vůbec nezajímá, kde dítě získalo peníze. Když si přinese nějakou drahou věc, rodiče se vůbec neptají, kde ji vzalo.“

S otázkou kontroly a vymezování hranic bezprostředně souvisí autorita rodičů. Zdá se, že její výkon je problematický. Jeden z konverzantů vyslovil také následující názor: „Je vidět, že i doma si [dětí] hodně dovolují, protože si dovolují i ve škole.“ Přestože praktickou péči o děti zajišťuje v popisovaných rodinách především matka, formální a snad i „vyšší“ autoritu má otec: „... je to také vidět na příkladu, když v rodině zemře otec – často se pak stane, že ty děti se zhorší, naprosto přestanou poslouchat.“ Muž a žena zastávají v romské rodině odlišné a komplementární role. Platí to také pro popisované sociálně exkludované rodiny. Muž je formální autoritou reprezentující rodinu navenek. Jeho role je dominantní: „Otec je určitě jakousi rozhodující hybnou silou v tom všem, v čem rodina nějakým způsobem mění nebo má měnit svůj život, kam se má posouvat, co se má díť. Protože je prostě nejstarší, je nejsilnější, takže ho ti ostatní poslouchají.“ Ačkoliv je ženská role v romské rodině spíše instrumentální, jsou to ženy, které se starají o to, aby rodina fungovala. Zajišťují, aby bylo co jíst, aby se platil nájem. Ženy také vyřizují rodinné záležitosti na úřadech a starají se o děti. Distinkci mezi mužskou a ženskou rolí postihuje následující příklad: „Když děláme schůzky obyvatel, tak vždycky přijde manžel. A potom přijdou ženy, které často ví do hloubky, co se doma děje, jaké mají starosti, jaké mají problémy. Také na úřady chodí i muž, ale je to žena, kdo mluví.“ Pro mužskou roli je charakteristická formální reprezentace rodiny, ženská role je spjata spíše s uskutečňováním praktických kroků. Muž je v romské rodině vnímán jako ten, kdo rodině zajišťuje peníze (obživu) a žena se pak stará o domácnost a výchovu dětí (Liégeois, 1995). V současnosti se ale stává, že muž je nezaměstnaný a pracuje žena (stačí se podívat po Brně, kolik je tam romských žen, které jsou metařkami). Na stinnou stránku přetrvávajícího patriarchálního rázu některých romských rodin upozornila jedna informantka: „... romští muži doopravdy své ženy bijí a tlučou, mají nad nimi vlastně ve všem převahu. Dodneška, když vidíte jít Romy po ulici, tak je to často, že prostě žena doopravdy s nákladem pobíhá, pokulhává, poskakuje za manželem. Zatímco on – muž – si hrdě, s prázdnýma rukama kráčí vpředu.“ Vedle zdůvodnění postavení otce z hlediska tradice (Liégeois, 1995) jeden z komuni-

kačních expertů uvádí: „Otec má větší respekt kvůli tomu, že bývá vzteklejší a mívá větší sílu.“

Pokud se v těchto rodinách trestá, tresty nebývají cílené a dlouhodobé: „... trestání je hodně nárazové, nahodilé, impulzivní, jednorázové.“ Matka potrestá dítě ve chvíli, když jí přetečou nervy a ne tehdy, když by to dítě nejvíc potřebovalo: „... čtyřleté dítě tu matku zcela vážně proklíná a posílá ji do pekla. A ona se tomu směje. Jí je to jedno.“ Tresty jsou většinou fyzické, nejsou to tresty typu domácího vězení, zákazu dívání se na televizi: „Trest je ruční a stručný, tam se nic dlouho neřeší, dítě dostane mazec.“ Jeden z konverzačních partnerů hovořil i o případech tělesného týrání a míru trestání charakterizoval takto: „Z našeho pohledu jsou někdy tresty tvrdé a nemilosrdné, protože děti bijí i po hlavě a obličejí.“

V různých oblastech výchovy v popisovaných rodinách se odráží větší emocionalita (ať už se jedná o běžnou komunikaci nebo trestání dětí), chybí v ní soustavnost (někdy to až vypadá, že rodiče děti ničemu neučí), děti se učí zejména nápodobou a mají volnost.

Domníváme se, že psychosociální vývoj dětí z některých romských sociálně vyloučených rodin znesnadňuje obava a strach, že se dítě přimkne k většinové kultuře, že se asimiluje: „Za nežádoucí je považováno, když dítě ze sebe dělá ‚gádžeho‘ – rozhoduje a řeší si věci sám, má svoje soukromí, své tajemství, své věci.“ Míra stimulace dětí k aktivitám, které jsou pro zdárné sociální fungování v majoritní společnosti nezbytné, je v těchto rodinách nízká.

Z pohledu námi studovaných modelů jsou naznačené charakteristiky výchovného stylu spíše hierarchické. Jednak zde přetrvává hierarchický model osob i vztahů, který je patrný v uspořádání mužsko-ženského světa, na druhé straně je spíše charakteristikou hierarchického pojetí světa, že výchovné procesy postrádají směr, organizaci. Ještě přesnější by bylo deklarovat, že pojetí výchovy má některé prvky hierarchického uspořádání i znaky jeho destrukce (absence časových a dalších hranic).

Faktor 6: Stabilita

Romské rodiny vytvářejí kolektivní identitu, která je základem výrazné rodinné koheze, solidarity, pocitu stability. Přesně to vyjádřil jeden ze sociálních pracovníků: „A takové to povědomí: naše rodina, to jsou prostě ti moji, na které se mohou vždy spolehnout, to je tam nesmírně silné.“ Význam a důsledky rodinné identity ilustruje také důraz na společné rozhodování: „V romské rodině nikdo nedělá svá

rozhodnutí sám, vše se rozhoduje společně.“ Rubem sociální soudržnosti romských rodin je silná sociální kontrola: „Někdo, kdo má jiný názor, nemůže uspět. Respektive okamžitě je ten názor diskutovaný a získává punc nebo nezískává punc názoru celé rodiny.“ Individuální činy jsou pak vnímány a hodnoceny prizmatem rodinné příslušnosti, protože individuální identita je s rodinnou identitou těsně spjata. Propojení individuální a rodinné identity se kromě vnitřního světa rodiny projevuje zejména také vně jejích hranic. Romové „... hájí svou rodinu před ostatními, ... málokdy přiznají naplno, že někdo z jejich rodiny udělal něco špatného. Zákon hájit třeba sourozence, i když vím, že vůbec nemá pravdu.“ Rodina je vnímána jako ostrov bezpečí a jistoty – zdroj ochrany před nebezpečím vnějšího (zejména majoritního) světa: „Protože oni... největší ohrožení vnímají, to jsou ty jejich strachy z bílé společnosti, z jejich zástupců, odpovědí na to je, že jejich bezpečí je ta rodina. [...] Čili oni potřebují do určité míry, pokud možno být spolu, společně.“ Rodinná koheze se projevuje také v mezigenerační solidaritě. Často se stává, že děti žijí dlouho u svých rodičů, až se role obrátí a ony se starají o své rodiče, protože ještě přetrvává tradiční úcta k rodičům. Stále není běžné, že by staří rodiče odcházeli do domova důchodců. Výjimkou není ani vícegnerační soužití, kdy v rodině svých rodičů žijí děti, které mají již svou vlastní rodinu, a to včetně dětí. Za vnuka pak přebírají zodpovědnost i prarodiče, protože se jedná o pokračování rodu.

Z hlediska stability se zdá, že popisované rodiny inklinují k hierarchickému pojetí změny. Vysoká míra sociální kontroly, malá schopnost akceptovat odlišnost, vysoký stupeň jednotné rodinné identity spíše potvrzují aspiraci na udržení totální kontroly.

Formulace cílů sociální práce v dimenzi rodičovských kompetencí (výchova k růstu)

Výzkum poukázal na skutečnost, že v romských sociálně vyloučených rodinách jsou dle expertního pohledu rodičovské funkce naplňovány způsobem, který často nepřispívá k podpoře zdravé výchovy v kontextu modelu růstu (Satirová, 2007). V některých případech by bylo možno uvažovat také o znacích zanedbávající výchovy (Dunovský, 2005). Vzhledem k tomu se jako smysluplné jeví, aby si sociální pracovníci v rámci svých pomáhajících aktivit kladli jako jeden z hlavních cílů podporu výkonu rodičovských funkcí, respektive podporu při roz-

voji motivace a dovedností k výkonu těchto funkcí (s ohledem na podporu výchovy k růstu).

Podpora při rozvoji motivace a dovedností k poskytování základní péče

Nedostatek finančních prostředků i materiální deprivace jsou bezesporu významným limitem pro uskutečňování rodičovských funkcí. Odpovědné zajištění příjmů rodině by proto mělo být samozřejmou součástí strategie podpory rozvoje rodičovství (prostřednictvím sociálních dávek, zprostředkováním zaměstnání). Spolu s tím je pak důležité poskytovat rodičům znalosti a dovednosti potřebné k tomu, aby mohli trvale žít ve svých bytech (jako legální majitelé či nájemníci). Pozornost je třeba zaměřit také na rozvoj motivace k zájmu o zabezpečení základní péče o děti na straně rodičů. Tu lze realizovat i v obtížných podmínkách, které automaticky nemusí vést k rezignaci na plnění této funkce. Významnou pomocí je například podpora dovednosti hospodárně zacházet s penězi a dalšími zdroji, které jsou rodině k dispozici. Dále je zapotřebí poskytnout romským matkám znalosti o potřebnosti pravidelné stravy a denního režimu dětí. Zdůrazňujeme, že za významnější však považujeme rozvoj jejich motivace při uplatňování těchto znalostí.

Podpora při rozvoji motivace a dovedností k zajištění bezpečí

Rasismus a další negativní projevy vůči Romům jsou bohužel realitou. Proto považujeme za projev obranného mechanismu (kulturního, sociálního i psychologického), že v popsanych romských rodinách je dětem předáván předpoklad nebezpečnosti majoritního světa. Pocit jistoty a bezpečí dětí je však třeba začít více odvozovat nikoliv z pocitu křivdy, ale spíše z vědomí vlastní hodnoty (jako hodnoty jednotlivce se všemi jeho specifiky, a to i včetně kulturní). Tím se nestavíme proti tradiční vazbě Romů na rodinu a komunitu – spíše naopak. Jde ale o oslabení vzorce strachu a odmítání majority ve výchovném působení rodičů. Sociální pracovníci zde stojí před úkolem hledat takové formy práce, které budou podporovat konstruktivní interakce Romů a majoritního společenství, aby se narušoval kruh vzájemné nedůvěry. Půjde o tvorbu takových aktivit, které nepříznivou zkušenost i předsudky a stereotypy pomohou nahradit zdravějším obrazem alternativ soužití.

Podpora při rozvoji motivace a dovedností ke stabilizaci emoční vřelosti

Je výhodou popisovaných rodin, že rodiče v nich mají ke svým dětem silné citové pouto. Častější fyzický kontakt mezi matkou a dítětem, bezprostřednost a vyšší emotivita mohou dětem prospívat a stimulují jejich zrání. Sociální pracovníci by se měli zabývat tím, aby se silné citové pouto nestalo překážkou v plnění školních a dalších povinností dětí. Cílovým úkolem sociálních pracovníků v této oblasti bude tedy pomoc při rozvoji kvality vztahu romských rodičů k dětem, v jehož rámci jsou na děti kladeny nároky a vyžaduje se plnění povinností, aniž by to dětmi a rodiči bylo vnímáno jako oslabení vzájemných emočních pout. Zvláštní pozornost je pak třeba věnovat pomoci matkám při akceptaci školních nároků a jejich systematického vyžadování. Považujeme v této souvislosti za podnětné hledat způsoby, jak do spolupráce na výchovných otázkách vtáhnout i muže (tradiční garant autority).

Podpora při rozvoji motivace a dovedností ke stimulaci

Jedním z nedostatků v oblasti stimulace dětí se ukázala malá míra sociální kontroly, které jsou děti v rodině vystaveny. Významným cílem sociálních pracovníků proto musí být podpora rodičů při utváření a dodržování pravidel rodinného života a vymezení role dítěte v jejich rámci. Tomuto tématu se ovšem věnujeme ještě v následujícím bodě. Nedostatečnou míru stimulace mají děti zejména v oblasti intelektového vývoje. Cílem sociální práce by zde měl být rozvoj motivace a dovedností rodičů pro vedení dětí při zacházení s psacími potřebami a jejich podpora v dalších formách stimulace dětí (čtení pohádek, hraní her atp.). Zvláštní kapitolou je stimulace jazykových dovedností. Rodiči při ní mohou sehrát jen takovou roli, kterou připustí jejich jazyková úroveň. Sociální pracovníci by přinejmenším měli usilovat o podporu motivace rodičů v zájmu o růst jazykových kompetencí dítěte. Nezbytné je v této souvislosti zvážení externích forem podpory (speciální pedagog, doučování, nulté ročníky, romský pedagogický asistent, dobrovolníci aj.).

Podpora při rozvoji motivace a dovedností k systematické výchově, vedení a stabilitě rodinného prostředí

Cílem sociálních pracovníků v této oblasti bude podpora rodičů při vytváření strukturovaného ži-

votního prostoru pro děti. Předpokladem k tomu, aby taková aktivita byla smysluplná, je ovšem posilování celkové motivace rodičů ke strukturované organizaci vlastního života (souvisí např. s výkonem zaměstnání). Půjde například také o vyjasňování hranic, kompetencí mezi jednotlivými členy rodiny, o dotváření vnitrorodinného sociálního řádu, hodnotových schémat rodinných příslušníků apod. V této souvislosti považujeme za potřebné zdůraznit, že povaha sociální práce zde musí mít citlivý charakter a že ji nechápeme v paternalistické poloze. Taková sociální práce bude muset vycházet z hluboké znalosti kulturní tradice Romů, ale také z reflexe aktuálních nároků prostředí, s nimiž se členové romské komunity a její konkrétní členové setkávají a jež mají zvládat.

ZÁVĚR

Cílem prezentované studie bylo odpovědět na výzkumnou otázku: „*Jaké jsou podmínky v romských sociálně vyloučených rodinách s ohledem na možnosti výchovy k růstu (jako předpokladu úspěšné integrace a sociálního začlenění) v pohledu pomáhajících profesionálů?*“ Zdá se, že převažující obraz, který vykreslili konverzační partneři, spíše naznačuje, že v rodinách, s nimiž pracují, převažuje hierarchické pojetí výchovy. Navržené cíle sociální práce nechápeme jako plně komplexní a vyčerpávající. Postihují především oblast rodinného fungování, a tak musí být také chápány. Je zřejmé, že problematika romských sociálně vyloučených rodin musí být řešena v celém ekosystémovém rámci, v němž je postiženo také znevýhodnění rodin ve strukturálním smyslu slova. V našem příspěvku jsme se však soustředili více na oblast sociální práce s rodinami, tedy na úroveň, která se vztahuje k posilování vnitrorodinného fungování. K navrženým empirickým cílům bychom si dovoluili připojit alespoň základní principy, z nichž sociální práce v modelu růstu vychází (Satirová et al., 2005):

1. *Změna je vždy možná.* Pokud není možná změna v interpersonální rovině, vždy je možná změna intrapsychická. Změna se týká úrovně pocitů, percepce (přesvědčení, předpoklady, myšlenky, pravidla, hodnoty) a očekávání.
2. *Terapie/sociální pomoc musí být zážitková a zkušenostní.* Pouze tak lze dosáhnout změny druhé úrovně, a to změny na úrovni bytí, a ne jen změny na úrovni chování.

3. Problémem nemusí být daná situace, ale *problémový může být způsob zvládnání těžké situace*. Cílem sociální pomoci není řešení problému, ale práce s jeho zvládnáním.
4. Sociální práce definuje cíle svého působení *pozitivně* a řeší dopad negativních zkušeností.
5. Sociální práce musí být *systemická* – zasahovat oblast intrapsychickou i extrapsychickou.
6. Lidé *mají vlastní zdroje potřebné ke změně a růstu*, sociální práce je nástrojem objevování těchto zdrojů.

Předkládané cíle sociální práce jsou uvažovány i s ohledem na rozsah textu jako předběžné a nekladou si nárok na teoretickou či metodickou integritu. Jsou orientovány modelem růstu dle V. Satirové i obecnějším poznáním v kontextu sociální práce. Předpokládáme, že další rozpracování podnětů pro sociální práci s romskými sociálně vyloučenými rodinami bude následovat a musí být pochopitelně nahlíženo v různých paradigmatech, teoretických i metodických perspektivách (Matoušek et al., 2005).

LITERATURA

1. Bartlett HM (1970). *The common base of social work practice*. (1st ed.). Washington, D.C.: NASW.
2. Blumer H (1969). *Symbolic interactionism: perspective and method*. New Jersey: Prentice-Hall.
3. Bronfenbrenner U (ed.) (1979). *The Ecology of Human Development*. London: Harvard University Press.
4. Carlson BE (1984). *Causes and Maintenance of Domestic Violence: An Ecological Analysis*. *Social Service Review*. 58/58: 569–587.
5. Čáp J (1996). *Rozvíjení osobnosti a způsob výchovy*. Praha: ISV.
6. Department of Health (2000). *Framework for the Assessment of Children in Need and their Families*. London: HMSO.
7. Dunovský J (2005). *Týrané, zneužívané a zanedbávané děti – možnosti socializačního působení jako prevence nežádoucího vývoje*. *Prevence úrazů, otrav a násilí*. 1/2: 9.
8. Ferguson H (2004). *Protecting Children in Time: Child Abuse, Child Protection and the Consequences of Modernity*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
9. Giddens A (ed.) (1999). *Sociologie* (1. vyd.). Praha: Argo.
10. Gitterman A, Germain CB (1980). *Life Model of Social Work Practice: Advances in Theory and Practice*. New York: Columbia University Press.
11. Kovařík J (2003). *Posuzování potřeb ohroženého dítěte*. In: Matoušek O (ed.). *Metody a řízení sociální práce*. S. 201–229. Praha: Portál.
12. Kovařík J, Bubleová V (2004). *Problémy ochrany práv dětí v ČR*. [online] [cit. 2013-11-07]. Dostupné z: <http://www.rodina.cz/clanek3971.htm>
13. Langmeier J, Balcar K, Špitz J (2010). *Dětská psychoterapie*. Praha: Portál.
14. Liégeois J-P (1995). *Rómovia, Cigáni, kočovníci*. Bratislava: Rada Európy.
15. Matějček Z (1989). *Rodiče a děti*. Praha: Avicenum.
16. Matoušek O, Kolářčková J, Kodymová P (eds.) (2005). *Sociální práce v praxi*. Praha: Portál.
17. Morales AT, Sheafor BW (eds.) (1998). *Social Work: A Profession of many faces*. Needham Heights: Allyn & Bacon.
18. Musil L, Šrajer J (2008). *Dimenze životní situace rodiny*. In: Šrajer J, Musil L (eds.). *Etické kontexty sociální práce s rodinou*. S. 9–17. České Budějovice, Brno: ALBERT.
19. Navrátil P (2002). *Integrace Romů. Sociální práce/Sociální práca*, Brno. 2: 34–89.
20. Navrátil P (2003a). *Romové v české společnosti: Jak se nám spolu žije a jaké má naše soužití vyhlídky*. Praha: Portál.
21. Navrátil P (2003b). *Integrace (Romů) v kontextu životních situací: konceptualizace*. *Sociální studia*. 10: 120–139.
22. Navrátil P (2009). *Social work with Roma families as a prevention of the child removal*. *Clinical Social Work*. 26: 1–2.

23. Navrátil P, Šišlák M (2004). Podmínky výchovy v romských sociálně vyloučených rodinách. In: Sirovátka T (ed.). Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin (1. vyd., s. 137–161). Brno: MU FSS, Georgetown.
24. Nečasová M (2003). Profesionální etika. Metody a řízení v sociální práci. S. 21–49. Praha: Portál.
25. Pierson J (ed.) (2002). Tackling Social Exclusion (1st ed.). London: Routledge.
26. Rous J (2003). Romové – vhléd do problému. Brno: Kabinet MV.
27. Satir V, Baldwin M (2012). Terapie rodiny. Praha: Portál.
28. Satirová V (2006). Kniha o rodině. Praha: Práh.
29. Satirová V (2007). Společná terapie rodiny. Praha: Portál.
30. Satirová V, Banmen J, Greberová J, Gomoriová M (2005). Model růstu: Za hranice rodinné terapie. Brno: Cesta.
31. Sekyt V (2001). Romové. In: Šišková T (ed.). Menšiny a migranti v České republice: My a oni v multikulturní společnosti. 1. vyd., s. 119–125. Praha: Portál.
32. Schön D (1983). The Reflective Practitioner. London: Temple Smith.
33. Šišlák M (2006). Využití resilience v sociální práci s rizikovou mládeží. Riziková mládež v současné společnosti. S. 43–51. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové.
34. Tolson R, Eleanor Reid WJ, Garvin CD (1994). Generalist Practice: A Task Centered Practice (1st ed.). New York: Columbia University Press.

✉ **Kontakt:**

Doc. PhDr. Pavel Navrátil, Ph.D., Masarykova univerzita Brno, Fakulta sociálních studií, katedra sociální politiky a sociální práce, Joštova 10, 602 00 Brno
E-mail: navratil@fss.muni.cz